

А.С. Дзядова, Н.П. Даўбешка

Безэквівалентная лексіка: сінхранічны і дыяхранічны аспекты

Безэквівалентнымі словамі традыцыйна лічацца лексічныя адзінкі нацыянальнай мовы, якія не маюць аднаслоўных адпаведнікаў у іншай мове і значэнне якіх у ёй можа быць перададзена словазлучэннем або апісальна. З'ява лексічнай безэквівалентнасці знайшла даволі грунтоўнае апісанне ў працах рускіх даследчыкаў Г.У. Шаткова, Г.П. Шакурава, Г.В. Чарнова, А.В. Фёдарова, А.Д. Швейцара, Л.С. Бархударова, А.А. Іванова, Я.М. Верашчагіна, В.Р. Кастамарава і інш. На матэрыяле беларускай мовы распрацоўка пытанняў тэорыі лексічнай безэквівалентнасці пачалася ў 90-я гады мінулага стагоддзя і ў першую чаргу звязваецца з іменем І.Р. Шкрабы – аўтара першага ў айчыннай лінгвістыцы слоўніка безэквівалентнай лексікі [1]. Багаты матэрыял для разумення з'явы лексічнай безэквівалентнасці даюць навуковыя росшукі І.С. Роўды, які шляхам супастаўлення фактаў беларускай і рускай моў выяўляе ў іх лексічныя лакуны, а таксама аналізуе сродкі кампенсацыі лексічных лакун кожнай на фоне адпаведных ім слоў іншай мовы [2]. Асобныя аспекты вывучэння з'явы лексічнай безэквівалентнасці закранаюцца ў працах С.У. Махоня, А.А. Гіруцкага, В.П. Трайкоўскай, Г.В. Шкнай і іншых айчынных навукоўцаў. Тым не менш, як адзначае І.Р. Шкраба, «безэквівалентная лексіка, якая ўваходзіць у лік асноўных лінгвістычных перспектываў лексікалогіі, на беларускай навуковай глебе яшчэ не падпала тэарэтычнаму асэнсаванню» [1, с. 4]. **Мэта** нашага артыкула – прааналізаваць асноўныя фактары, якія абумоўліваюць безэквівалентнасць слова адной мовы ў праекцыі на іншую, а таксама разгледзець пытанні, звязаныя з паходжаннем лексікі беларускай мовы, безэквівалентнай у рускамоўным дачыненні, і яе функцыянаваннем у працэсе моўнай эвалюцыі.

Пры аналізе безэквівалентнай лексікі ў сінхранічным і дыяхранічным аспектах намі выкарыстоўвалася некалькі метадаў, у тым ліку апісальны, параўнальна-гістарычны і супастаўляльны.

Вынікі даследавання. Прычыны безэквівалентнасці слоў бываюць самыя розныя. У першую чаргу існаванне безэквівалентнай лексікі абумоўлена фактарамі пазамоўнага парадку, у прыватнасці, розніцай ў матэрыяльных і сацыяльных умовах жыцця беларускага і рускага народаў. Матэрыяльнай і духоўнай спадчыне беларусаў, як і любой іншай этнічнай супольнасці, уласцівы спецыфічныя рэаліі і паняцці, якія маюць культурна-гістарычную канатацыю і не характэрныя для жыцця і побыту суседніх народаў. Безэквівалентная лексіка з'яўляецца адным з лінгвакультуралагічных кампанентаў у кантэксце мастацкага твора і яго перакладу на іншую мову. Напрыклад, У. Караткевіч у рамане «Каласы пад сярпом тваім» для абмалёўкі побыту, звычаяў і гісторыі беларусаў у мінулым свядома выкарыстоўвае лексемы *дзядзькаванне*, *кляштар*, *шэлег*, *ваўкалак*, *праснак*, *піліпаўка* і інш. Усе яны не маюць аднаслоўных рускамоўных адпаведнікаў, а таму ў перакладзе тэксту на рускую мову для перадачы іх семантыкі выкарыстоўваюцца розныя спосабы. Адзін з іх – пераклад апісальным зваротам. Параўн.: «*Па дарозе ўзялі без бою, толькі выламаўшы браму, кляштар і за суткі выпілі ў ім усе віны і лікёры*» [3]. – «*По дороге взяли без боя, лишь выломав ворота, католический монастырь и за сутки выпили в нем все вина и ликеры*» [4]. Нярэд-

ка перакладчык выкарыстоўвае беларусізмы. Параўн.: «*Па старому, часоў унii, звычайу, які амаль знік у XIX ст., беларускія паны аддавалі сыноў на «дзядзькаванне» (выхаванне) у сялянскія сем'і»* [3, с. 14]. – «*По старому, времен унии, обычаю, который почти исчез в XIX веке, некоторые белорусские помещики отдавали сыновей на «дядькованье» (воспитание) в крестьянские семьи»* [4, с. 11]. Параўн. таксама: «*Хто такі?» – спытаў Мсціслаў. «Ваўкалака», – ашчэрыўшы зубы, сказаў Кондрат* [3, с. 152]. – «*Кто такой?» – спросил Мстислав? «Ваўкалака», – оскалив зубы, сказал Кондрат* [4, с. 121]. Ужыванне беларусізма ў апошнім прыкладзе суправаджаецца каментарыем-спасылкай: «*Волк-оборотень. Благородный герой-разбойник белорусского фольклора*». Мастоцкая каштоўнасць прыведзеных вышэй безэквівалентных слоў у рускамоўным кантэксце відавочная: сваім зместам яны адлюстроўваюць своеасаблівасць культуры беларускага народа, дазваляючы глыбей пазнаёміцца з яго рэчаіснасцю. Значная колькасць лексічных адзінак, безэквівалентных у рускамоўным дачыненні, адносіцца сёння да пасіўнай лексікі, мае адценне ўстарэласці, аднак нярэдка з пэўнай стылістычнай мэтай выкарыстоўваецца ў сучасных мастацкіх творах: *васпан* (рус. *форма вежливого обращения к шляхтичу*), *войтаўства* (рус. *должность войта, а также работа, связанная с исполнением обязанностей войта*), *гміна* (рус. *административно-территориальная единица в Польше*), *крэсы* (рус. *название земель Западной Беларуси, находившихся до 1939 года под властью Польши*), *маршалак* (рус. *предводитель дворянства*), *пастарунак* (рус. *название полицейского участка на территории Западной Беларуси до 1939 года*) і інш. Прыведзеныя прыклады сведчаць пра цесную знітанасць грамадска-палітычнага жыцця народа і мовы, якой ён карыстаецца. Можна дапусціць, што ў праекцыі на польскую мову прыведзеныя лексемы безэквівалентнымі не з'яўляюцца, бо адлюстроўваюць агульныя для беларусаў і палякаў паняцці і рэаліі на пэўных гістарычных зрэзах.

Безэквівалентнасць слова можа быць звязана таксама са спецыфікай нацыянальнай свядомасці таго ці іншага народа. Носьбіты розных этнакультур паводна паняццяў падзяляюць навакольную рэчаіснасць, у выніку чаго можна гаварыць, напрыклад, пра розную ступень дэталізацыі паняццяў у дзвюх мовах. Параўн.: рус. *бокал* – бел. *куфель* – рус. *бокал для пива*; рус. *месяц* – бел. *маладзік* – рус. *молодой, растущий месяц*; рус. *зола* – бел. *прысак* – рус. *горячая зола*; рус. *звезда* – бел. *знічка* – рус. *падающая звезда* і інш.

Спецыфіка безэквівалентнай лексікі можа праяўляцца таксама і ў яе словаўтваральнай сямантыцы, адлюстроўваючы канструктыўныя асаблівасці і ўнутраныя структурныя працэсы беларускай моўнай сістэмы. Так, супастаўленне фактаў дзвюх моў дазваляе гаварыць пра існаванне ў беларускай мове адметнага словаўтваральнага тыпу, які адсутнічае ў рускай мове, – прыставачных дзеясловаў са значэннем неаднаразовага працяглага дзеяння: *папаспяваць, папахадзіць, папашукаць* і інш.

Ужо на старабеларускай моўнай глебе, пераважна ў канцылярска-юрыдычным пісьменстве, даволі актыўна функцыянавалі словы, якія не мелі аднаслоўных адпаведнікаў у старарускай лексічнай сістэме XV–XVII стст.: *готовизна – наличные деньги; выенце – выписка из актовой книги; маршалак – предводитель дворянства; обцовати – водить знакомство* і інш. У працэсе моўнай эвалюцыі многія з іх былі страчаны, іншыя ж уваходзяць зараз у склад пасіўнага запasu лексікі, аднак з пункту гледжання дыяхраніі такія адзінкі можна назваць умоўна безэквівалентнымі. Дарэчы прыгадаць, што адным з набыткаў айчынай лексікаграфіі з'яўляецца слоўнік безэквівалентнай лексікі «*Старабеларускі лексікон*», куды ўвайшлі словы старабеларускай мовы, «якім у сучаснай беларускай літаратурнай мове адпавядаюць адрозныя лексемы» [5]. Згодна з рээстрам слоўніка, безэквівалентнымі з'яўляюцца такія лексемы, як

ст.бел. *мысливецъ* – бел. *папяўнічы*; ст.бел. *назвіско* – бел. *назва, прозвішча*; ст.бел. *наступца* – бел. *пераемнік*; ст.бел. *новотный* – бел. *новы*; ст.бел. *оборонатай* – бел. *абаронца*; ст.бел. *прыснути* – бел. *захвалявацца*; ст.бел. *битный* – бел. *смелы, мужны* і інш. Няцяжка заўважыць, што ўкладальнікі дадзенага лексікаграфічнага выдання пайшлі нетрадыцыйным шляхам, адступіўшы ад агульнапрынятага разумення тэрмінаў «безэквівалентнасць», «безэквівалентная лексіка» і напоўніўшы іх абсалютна новым зместам.

Назіранні паказваюць, што многія з безэквівалентных адзінак паводле сваіх генетычных вытокаў з’яўляюцца спрадвечна беларускімі: *бакоўка, бульбянішча, маладзік, мядніца* ‘медны таз’ і інш. Разам з тым, даволі вялікую колькасць складаюць словы іншамоўнага паходжання, у прыватнасці, запазычанні з польскай (*заценак, жычка* ‘чырвоная стужка’, *дзедаўшчызна*), нямецкай (*фальварак, гута, куфель* ‘бакал для піва’, *мураваць, рышток* ‘вадасцёчная канаўка’, *андарак* ‘саматканая спадніца’), чэшскай (*брама*), французскай (*фатэль* ‘мякае крэсла’) і іншых моў. Наяўнасць прыведзеных безэквівалентных адзінак у беларускай мове з’яўляецца вынікам яе цеснага кантактавання з роднаснымі і няроднаснымі мовамі на розных гістарычных этапах развіцця.

На працягу стагоддзяў беларускія землі адыгрывалі даволі важную ролю ў зносінах паміж Маскоўскай Руссю і Заходняй Еўропай. Вялікае княства Літоўскае, а затым Рэч Паспалітая, у склад якіх уваходзілі этнічныя землі Беларусі, былі буйнымі дзяржавамі ў цэнтры Еўропы, праз іх праходзілі гандлёвыя і гаспадарчыя шляхі, наладжваліся культурныя і палітычныя стасункі. Да таго ж, вядома нямала прыкладаў уплыву беларусаў на духоўную і матэрыяльную культуру Маскоўскай Русі, якая, як адзначаюць даследчыкі, «на працягу XVI–XVII стст. прыняла дзiesiąты тысяч перасяленцаў з Беларусі – беглых сялян і так званых «паланянікаў» – таксама пераважна сялян, вывезеных у час вайны [1654–1667 г. – аўт.] рускімі баярамі. ...Перасяляліся і беларускія рамеснікі, якія многа зрабілі для ўдасканалення тэхналогіі некаторых галін вытворчасці, увялі ва ўжытак раней не вядомыя рускім майстрам інструменты і нават паклалі пачатак шэрагу рамёстваў» [6]. У такой сітуацыі адбывалася пастаяннае ўзбагачэнне рускага лексікону словамі беларускага і заходнееўрапейскага паходжання, пры гэтым старабеларуская мова выконвала ролю пасрэдніцы паміж рускай мовай і мовамі Захаду – польскай, нямецкай, чэшскай і інш. У навуковай і вучэбнай літаратуры прыводзяцца прыклады больш ранняй фіксацыі слоў заходнееўрапейскага паходжання ў беларускай мове, чым у рускай. Так, лексема *пракурор* упершыню датуецца ў рускай мове XVIII ст., у беларускай – 1509 г., *штук* – пачаткам XVIII ст. і 1541 г. адпаведна, *апеляцыя* – 1704 г. і 1566 г., *апрабацыя* – 1710 г. і 1555 г., *арэнда* – 1656 г. і 1516 г., *арфа* – 1698 г. і пачаткам XVI ст. і г.д. [7]. Гэта дазваляе выказаць меркаванне, што асобныя запазычанні маглі «не дайсці» да рускай мовы, паколькі яна ў сілу аб’ектыўных прычын не спазнала такога моцнага ўплыву з боку заходніх моў, асабліва польскай (а праз яе ў старабеларускую пранікла і большасць германізмаў), у той час як слоўнік старабеларускай мовы актыўна папаўняўся за кошт запазычанняў. Пранікненню грамадска-палітычнай лексікі спрыяла яшчэ і тое, што ў Вялікім княстве Літоўскім, а затым ў Рэчы Паспалітай побач з беларускай паралельна функцыянавала насычаная лацінізмамі і заходнееўрапеізмамі польская мова (*маршалак, солтыс* ‘сельскі староста ў Заходняй Беларусі’, *войт, трыумфаваць*). І гэта невыпадкова: найбольш цесныя гаспадарчыя сувязі ў XV–XVI стст. падтрымліваліся з Польшчай, што таксама не адлюстравалася ў лексіцы: *мур, мураваць, пытляваць* ‘дробна размольваць і прасейваць зерне’, *футраваць* ‘1) падшываць футрам; 2) абшываць дошкамі’. Узорам для беларускай знаці была польская шляхта і заможнае мяшчанства, ад якіх пераймаліся не толькі прадметы побыту, але і іх назвы: *куфель* ‘бакал

для піва', *гарнец* '1) мера сыпкіх і вадкіх цел; 2) пасудзіна ёмістасцю 3,28 літра', *андарак* 'саматканая спадніца', *трунак* 'напой', *шмалец* 'гусіны тлушч'. Урэшце, з польскай мовы ў старабеларускую прыйшлі словы, якія ўжываліся ў сферы рэлігійнага жыцця: *кляштар*, *плябан* 'пробашч, які кіруе вясковай парафіяй', *плябанія* 'парафія', *пробашич*, *фэст* 'царкоўнае прастольнае свята'. Увогуле, як адзначае А.М. Булыка, у старабеларускім слоўніку лексемы лацінскага, польскага і нямецкага паходжання па сваіх колькасных паказчыках складалі найбольшую ўдзельную вагу, што тлумачыцца «як пастаяннымі эканамічнымі і палітычнымі зносінамі нашых продкаў з заходнімі суседзямі, так і распаўсюджаннем на беларускіх землях ідэй рэфармацыі» [8]. Ужыванне шматлікіх запазычанняў засведчана пісьмовымі помнікамі рознай жанравы-стылёвай прыналежнасці – Статутам Вялікага княства Літоўскага (XVI ст.), біблейскімі кнігамі Ф. Скарыны (XVI ст.), перакладнымі гістарычнымі аповесцямі, у тым ліку перакладам «Александрый» ў пачатку XVII ст., і інш. Адзначым, што большасць названых найменняў была ўласцівая і жывой беларускай мове XIX ст., пра што сведчыць іх фіксацыя ў «Слоўніку беларускай мовы» І. Насовіча (1870). У параўнанні з сучаснай беларускай мовай асобныя з іх у той час мелі іншую словаўтваральную аформленасць: *бруківка* 'брукаванка', *гарбузовнік* 'гарбузнік'.

Такім чынам, трывала замацаваўшыся ў лексічнай сістэме беларускай мовы, памянёныя вышэй лексемы па розных прычынах не сталі здабыткам рускай мовы і сёння не маюць у ёй семантычных эквівалентаў. Патрэбы перакладчыцкага характару вымушаюць перадаваць значэнне такіх слоў зваротамі рускай мовы: *бляха* – *кровельное железо*; *засценак* – *усадыба мелкаго помещика*; *жычка* – *лента красного цвета*; *дзедзюшчына* – *дедовское наследие*; *маршалак* – *предводитель дворянства*; *гута* – *предприятие по производству изделий из стекла*; *куфель* – *пивной бокал*; *мур* – *каменная или кирпичная стена*; *дыля* – *толстая доска*; *рышток* – *водосточная канавка*; *рантух* – *большой платок*; *брама* – *главный въезд в виде двухстворчатых, крытых сверху ворот* і г.д.

Як мяркуюць даследчыкі, «прыкладна трэцяя частка запазычанняў прыняла на новай глебе актыўны ўдзел у словаўтваральным працэсе, даўшы ў выніку плённага прымянення беларускім насельніцтвам ўсходнеславянскіх словаўтваральных мадэлей значную колькасць дэрыватаў» [8, с. 115]. Не будзе лішнім заўважыць, што і сярод безэквівалентных у рускамоўным дачыненні слоў сустракаецца вялікая колькасць спецыфічна беларускіх адзінак, утвораных ад запазычаных асноў рознымі спосабамі: *бляхарня* 'майстэрня па вырабе бляхі', *брукаванка*, *крамніна* 'тканіна фабрычнага вырабу; адзенне з гэтай тканіны', *мураванка* 'пабудова з каменю ці цэглы', *цукроўня* 'прадпрыемства па вытворчасці цукру' і г.д. Пры гэтым утваральнае слова не абавязкова з'яўляецца безэквівалентным. Параўн.: *бел. жабрак* (*рус. нищий*) → *бел. ажабрачыць* (*рус. сделать нищим*), *бел. бляха* (*рус. жесть*) → *бел. бляхарня* (*рус. жестяная мастерская*), *бел. вар'ят* (*рус. сумасшедший*) → *бел. вар'яцець* (*рус. сходить с ума*). Безэквівалентныя словы ўтвараліся таксама і на аснове спрадвечнабеларускага моўнага матэрыялу, напрыклад: *замнога*, *зацёплы*, *зачырваніць*, *прысутуліцца*, *папалятаць*, *папанасіць*. Як правіла, гэтыя намінацыі – вынік словаўтваральных працэсаў, якія адбываліся на беларускай моўнай глебе ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Заклучэнне. Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць вывады, што безэквівалентная лексіка з'яўляецца адным са спосабаў выяўлення асноўных этнаграфічных асаблівасцей і нацыянальных адметнасцей народа на розных гістарычных этапах яго развіцця. Наяўнасць безэквівалентных слоў у беларускай мове можна патлумачыць не толькі адсутнасцю адпаведных рэалій у рускага народа. Апрача пазамоўных прычын, у існаванні дадзенай групы

лексікі могуць быць і іншыя падставы, у тым ліку нацыянальная асаблівасць сістэмы спосабаў моўнага адлюстравання.

Вывучэнне безэквівалентнай у рускамоўным дачыненні лексікі адкрывае шмат цікавых аспектаў перад мовазнаўцамі. Праблема лексічнай безэквівалентнасці цесна звязана таксама са своеасаблівасцю граматычнага ладу моў, якія супастаўляюцца. Чакаюць свайго вырашэння пытанні, звязаныя з семантызацыяй самога тэрміна «безэквівалентнае слова», дэтальнага вывучэння патрабуюць прычыны лексічнай безэквівалентнасці, шмат спрэчных момантаў і ў якасным складзе безэквівалентнай лексікі. Да ўсяго, сёння у сітуацыі білінгвізму ў сучасным грамадстве, калі беларуская мова ўжо шмат чаго страціла і страчвае са свайёй лексічнай адметнасці і самабытнасці, вельмі важным уяўляецца не зважаць абсяг ужывання беларускага слова, а, наадварот, падкрэсліваць тыя яго рысы, якія даюць сутнасную характарыстыку мове і сведчаць пра яе нацыянальна-культурную адметнасць, індывідуальнасць і непаўторнасць. У гэтым сэнсе вывучэнне з'явы лексічнай безэквівалентнасці – актуальны і перспектыўны напрамак сучасных лінгвістычных даследаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. **Шкраба, І.Р.** Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р. Шкраба. – Мінск, 2008. – 320 с.
2. **Роўда, І.С.** Рознаўзроўнёвая намінацыйная адпаведнасць беларускай і рускай моў (у сувязі з праблемай лексічных лакунаў) / І.С. Роўда. – Мінск, 1999. – 170 с.
3. **Караткевіч, У.** Збор твораў: у 8 т. Т. 4. Каласы пад сярпом тваім: Роман, кн. 1 / У. Караткевіч. – Мінск, 1989. – С. 177.
4. **Короткевич, В.** Колосья под серпом твоим: Роман. Книги первая и вторая. Авториз. пер. с бел. В. Щедриной. – Минск, 1977. – С. 140.
5. **Прыгодзіч, М.Р.** Старабеларускі лексікон. Падручны перакладны слоўнік / М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова. – Мінск, 1997. – С. 3.
6. **Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении.** – Киев, 1981. – С. 250.
7. **Бордович, А.М.** Сопоставительный курс русского и белорусского языков: учеб. пособие / А.М. Бордович, А.А. Гируцкий, Л.В. Чернышова. – Мінск, 1999. – С. 54.
8. **Булыка, А.А.** Даўнія запазычанні ў сучаснай беларускай мове / А.А. Булыка // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры. – Гомель, 1980. – С. 114.

S U M M A R Y

The article deals with the questions connected with the origin of words of the Belarusian language, which have no equivalent in their Russian meaning, and their functioning in the old Belarusian language.

It is assumed that a word without an equivalent represents the result of close relations of the Belarusian language with related and unrelated languages in different historical periods.

Поступила в редакцию 29.07.2007